

TANULMÁNYOK

CZIGÁNY ISTVÁN

HADSEREG ÉS ELLÁTÁS BETHLEN GÁBOR KORÁBAN*

A kiváló hadszervezőként ismert Bethlen Gábor halálos ágyán eképpen öszszegezte háborúkban szerzett tapasztalatait: „Az hadakozásban pénz, serény-ség és fegyver kívántatik, szükség azokra gondot viselni idejében az én szerelmes öcsémnek, és amennyiben elérkezik az ország vékony jövedelméből lo-vast, gyalogot, illendőképpen a praesidiumokban valók közül udvaránál is tartani; nem amennyire kívántatnék, hanem amire elérkezik; anélkül magokat ne hagyják.”¹ Bethlenhez hasonlóan a korszak többi hadvezérét és politiku-sát, szintén foglalkoztatta a katonatartás növekvő költségeinek előteremtése, mely elengedhetetlen eszköze volt a politikai, vagy gazdasági célok elérésének.

Nyugat-Európában ugyanis, a 16. században és a 17. század első felében a kapitalizmus kibontakozásának irányába tartó fejlődés gazdasági, társadalmi és katonai téren egyaránt felgyorsult. A felfedezések nyomán világméretűvé szélesedő piac, a növekvő árutermelés és pénzforgalom, valamint a parasztság fokozatosan felbomló feudális kötöttségei lehetővé tették a zsoldoshadseregek kifejlődését. Így a centralizált államhatalom kialakulása egybeesett az állami adózás kifejlődésével, kölcsönhatásban az állandó zsoldos csapatok megjele-nésével.² Az országok egyre növekvő gazdasági potenciálja, lakossága, a poli-tikai és gazdasági érdekszférák kitérülése a hadjáratok időtartamának, vala-mint a katonaság létszámának növekedését eredményezte. Az emelkedő lét-számú zsoldoshadseregek felemésztették az állami adóbevételek egyre nagyobb hányadát, felélték a mezőgazdasági és ipari termékek tetemes részét. Ennek eredményeképpen a 16. század második felében már egyetlen állam sem képes hosszabb háborút vívni, mivel a szokásos adóbevételek elégtelennek bizonyul-tak. Pedig 1450—1600-ig Nyugat-Európa népessége megkétszereződött, s a je-lentősen megugró árutermelés következtében emelkedett a lakosság életszín-vonala.³ Bár a növekvő lakossági jövedelmeket közvetlen és közvetett adók-kal, valamint a földjáraadék különböző formáival lefölözték, mégis, úgy tűnik, hogy az adóbevételek gyarapodása nem tartott lépést a katonatartás rohamo-san emelkedő költségeivel. Kitűnően példázza ezt a folyamatot a 16. század

* A tanulmány a Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és választott magyar király születésének 400. évfordulója alkalmából 1980. október 8—9. között Debrecenben rendezett nemzetközi tudományos konferencián előadott korrefe-rátum bővített, javított változata. — A szerk.

¹ Magyar gondolkodók 17. század, Bethlen Gábor végrendelete 1629. Válogatta *Tarnóc Márton*. Budapest, 1979. 115—116. o.

² Pl.: Franciaországban a 15. század közepén bevezetett első királyi adó (taille royale), az első állandó katonai egységek (compagnies d'ordonnance) finanszírozását szolgálta. *Pach Zsigmond Pál*: Európa a 16—17. században. Tör-ténelmi Szemle 1979/2. sz. 314. o. (a továbbiakban — TSz.)

³ *Geoffrey Parker*: The „Military Revolution” 1560—1660 a Myth? The Journal of Modern History 1976/2. sz. 210. o.

gazdaságilag és katonailag leghatalmasabb államalakulatának, a spanyol monarchia pénzügyi helyzetének alakulása. Esteban de Ibarra, II. Fülöp spanyol király hadügyi titkára, 1596. december 15-én kelt memorandumában felhívta uralkodójának figyelmét, hogy azonos létszámú fegyveres erő felállítása és fenntartása, most háromszor annyiba kerül, mint V. Károly uralkodása idején.⁴ Ebben nemcsak a drágább tűzfegyverek elterjedése játszott szerepet, hanem főleg a mezőgazdasági termékeknel jelentkező tetemes áremelkedések. Mivel az egy katonára jutó költségnövekedés mellett nagyobb lett a hadseregek létszáma is, a hadikiadások szédületes emelkedésnek indultak. Például a spanyol királyság külső háborúkra fordított átlagos kiadása 1547/48-ban még kétmillió spanyol forint körül mozgott, de 1590 és 1595 között éves átlagban már elérte a kilencmilliót.⁵ Így a gyarmatok mesés jövedelmeivel is rendelkező birodalom az 1500-as évek közepén pénzbevételeinek mintegy 80%-át fordította közvetlenül hadicélokra.⁶ Viszont a század végére a hadikiadások már annyira megterhelték az államkasszát, hogy az adók közel sem fedezték azt. A fokozódó pénzigényeket még kölcsönök útján vagy az adóbevételek, akár több évre előre történő lekötésével is csak nehezen tudták biztosítani. A század utolsó harmadában a spanyol királyság gazdasági életét és államháztartását hallatlanul megterhelték a németalföldi felkelés leverésére fordított hadikiadások. Csupán 1572 és 1576 között a castiliai kincstár mintegy nyolcvanmillió forintot költött háborús célokra, ugyanakkor a teljes állami bevételek a hatvanmilliót sem érték el. Egyedül a holland felkelők ellen harcoló flandriai hadsereg összesen 20 904 850 spanyol forintot kapott Spanyolországból ezen idő alatt, amely megegyezett a költségvetés deficitjével.⁷ Történetek ugyan kísérletek, hogy a flandriai haderő anyagi szükségleteit zömmel Németalföldről teremtsék elő, de ez csak rövid időre, 1570/71-ben sikerült.⁸ A háborúkhöz szükséges pénzügyi erőforrások nagy részét egyre inkább kölcsönök útján fedezték, ezért az államadósságok mind tetemesebb összegekre rúgtak. Amíg 1557-ben az adósságok összege még csak 21 millió dukátra rúgott 1,6%-os kamat mellett, addig 1598-ban a tartozások már elérték a 85 millió dukátot, 4,6%-os kamat ellenében. Emiatt az állami bevételek a hadikölcsönökhöz képest egyre kisebbek lettek. 1557-ben az adóbevételek még a tartozások 25,2%-át tették ki, de 1598-ra a — bevételek jelentős emelkedése ellenére — az arány 11,4%-ra süllyedt.⁹ Mint már az előzőekben jeleztük, a létszámnövekedés és a drágább fegyverek mellett az élelmiszerárak hosszú távú emelkedése is jelentős mértékben hozzájárult a hadikiadások felduzzadásához, amit mégjobban ösztönzött a központi élelemellátás kiépülése. Például a flandriai hadseregben 1640-ben ötször annyi katona részesült állami kenyérellátásban, mint hatvan évvel korábban. E folyamat eredményeképpen a Németalföldön harcoló spanyol haderőnél az élelmiszerek beszerzésére fordított összegek az 1577—1580 közötti (éves átlagban) 200 000 forintról 1642—1645-re évi 1 800 000 forintra nőttek.¹⁰ Viszont e néhány számadat ismeretében egyáltalán nem meglepő, hogy a 16. század második felében a spanyol királyság, legendákkal övezett mesés jövedelmei ellenére, többször is pénzügyi összeomlást élt át. Az első financiai katasztrófa 1557-ben következett be, mely egyes vé-

4 Uo. 211. o.

5 Uo. 211—212. o.

6 *Pach Zsigmond Pál*: i. m. TSZ. 1979/2. sz. 314. o.

7 *Geoffrey Parker*: *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567—1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*. Cambridge, 1972. 137. o.

8 Uo. 140. o.

9 *Charles Wilson—Geoffrey Parker*: *An Introduction of Sources European Economic History 1500—1800*. New York, 1977. 49. o.

10 A vizsgált időszakban az élelmiszerek ára 50%-kal emelkedett. *Geoffrey Parker*: *The Army of Flanders...* 162. o.

lemények szerint a spanyol Habsburgok világbirodalmi álmainak szertefoszlását eredményezte.¹¹ Hasonló megrázkódtatást okozott az 1575-ös államcsőd is, amely alapjaiban rendítette meg II. Fülöp genovai hitelezőit, de súlyos megrázkódtatást szenvedett Európa szinte valamennyi kereskedő- és bankháza Sevillától kezdve, Rómán, Velencén, s Amsterdamon keresztül egészen Augsburgig. Az újjáformálódó hadviselés fő jellemzőire már 1587-ben találóan tapintott rá Thomas Wilkes, a holland haderő egyik angol tanácsadója. Meglátása szerint a spanyolokkal vívott háború során a legnagyobb problémát, az utánpótlás mellett, a hadsereg pénzügyi ellátása jelentette az állam számára.¹²

Tehát a 16. századtól kezdve, gyakorlatilag, a fegyverbe állítható katonaság létszámát egyre inkább az államok gazdasági erőforrásai szabták meg. Spanyolország gazdagságát elsősorban nem a belső gazdasági fellendülésnek köszönhette, hanem az újvilágból származó nemesfémek fantasztikus áradatának, de ez a forrás bármikor megzavarható volt, s a gazdasági életre bizonyos fokig ernyesztően hatott. Ezért nem csoda, hogy a tőkés fejlődés útján gyors léptekkel előrehaladó hollandok alakították ki az első életképes hadigazdálkodási rendszert, amely nagylétszámú katonaság korlátlan ideig való fegyverben tartását tette lehetővé. Az új hadigazdálkodási forma az 1621 és 1648 között lezajlott holland—spanyol háborúban beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Ugyanis a holland hadikiadások 1620—1640-ig az évi tizenhárom millió forintról tizenkilenc millió forintra növekedtek. Ennek ellenére a katonákat rendszeresen fizették és nem fenyegetett a pénzügyi válság réme. A holland köztársaság időközben ugyanis képessé vált arra, hogy két nap leforgása alatt akár egy millió forintra tegyen szert mindössze 3⁰/₀-os kamat ellenében. Ezt részben Amsterdammak, a világ akkor pénzügyi és gazdasági központjának hihetetlen gazdagsága tette lehetővé, de elengedhetetlen feltétele lett a holland kormány hitelképessége. A befeketett tőkék biztonságának szavatolására a hadikölcsönök új felvételi mechanizmusa volt hivatott. Létrehozták a központi bankot, a parlament pedig garanciát vállalt a kamatok időbeni törlesztésére, és a kölcsönök visszafizetésére.¹³

A 16. században és a 17. század első felében a háborúk nemcsak a társadalmat, hanem az egész gazdasági életet is áthatották. Mialatt a háborúk sajátos lökéseket adtak a tőkés fejlődés kibontakozásához, addig maga a hadviselés is kapitalizálódott. Hiszen a zsoldos rendszer ekkor vesztette el céhes jellegét, s vált — egyfajta nagyüzemként — a tőkés gazdaság részévé. E „kapitalizálódási” folyamat kitűnően nyomon követhető a hadseregellátás fejlődésén keresztül. A katonák felfogadása, felszerelése, élelmezése, s az anyagi javak szállítása fokozatosan központi irányítás alá került. Megkövetelte ezt többek között a haditechnika fejlődése is, a tűzfegyverek megjelenésével. Szászországban 1618-ban már úgy toboroztak egy muskétákkal felszerelt lovasezredet, hogy a fegyvereket a fejedelemség Drezdában levő arzenáljából kapják.¹⁴ Az 1500-as évek második felében kialakuló zsoldos-hadivállalkozó rendszer lényegében a harmincéves háborúban élte virágkorát. Ennek keretében a különböző államok pontosan szabályozott szerződéses viszonyba léptek a különböző zsoldosezredekkel, akik gondoskodtak akár egy hadsereg felállításáról is. Ilyen költségvetési tervet készített Hanns Ludwig von Erlach ezredes Bern város taná-

11 *Immanuel Wallerstein*: A világkapitaizmus felemelkedése és jövőbeni összeomlása. Az összehasonlító vizsgálat alapjai. Világtörténet, 1977. 27. sz. 12. o. Ugyanezt a problémát vizsgálja *Fernand Braudel*: A tér és idő felosztása Európában. Világtörténet 1980/4. 35. o.

12 *Geoffrey Parker*: i. m. The Journal of Modern History. 1976/2. 212. o.

13 Uo. 211—212. o.

14 *Sombart Werner*: Háború és kapitalizmus. Budapest, é. n. 93. o.

csának számára 1629 januárjában. A terv értelmében egy 12 000 gyalogosból, 1000 puskás, 500 vértés lovasból és harminc ágyúból álló haderő éves fenntartási költsége 1 143 973 birodalmi tallérba került. Az ezredes előterjesztésében nemcsak a fizetések, beosztások, mustrákat, felszerelést stb. szabályozta, hanem tanácsot adott a hadiköltségek előteremtésére és a városok közötti elosztásra. Még a békeidőben tartandó hadsereg költségeit is kiszámította, ami „csupán” 138 636 birodalmi tallerra rúgott évente.¹⁵

A többé-kevésbé állandó hadsereg fenntartásával járó anyagi terhek a gazdaságilag és társadalmilag fejletlenebb közép- vagy kelet-európai államok esetében sokkal hatványozottabban jelentkeztek. A térségben a fejletlenek és legzadagabbnak számító Bajorország esetében is 2000 gyalogos és 200 lovas háromhónapi fegyverben tartása a bevételek mintegy 12⁹/₀-át vitte el.¹⁶ A még szerényebb erőforrásokkal, és a későfeudális gazdasági társadalmi fejlődés bizonyos korlátai között élő osztrák Habsburg monarchia, a permanens háborúskodások következtében, államcsődökkel tarkított, állandó pénzzavarral küszködött. Míg a spanyol Habsburgok évtizedeken keresztül viaskodtak az angolokkal és hollandokkal, a dinasztia osztrák ágának birodalmára állandóan roppant nyomással nehezedett a próféta fanatikus harcosait összefogó török katonai állam. A törökellenes harcok pénzügyi szükségleteiről viszonylag pontos áttekintést nyerhetünk az udvari kamarának a császári titkos tanács számára 1607 októberében készített előterjesztéséből. Ebből kiderült, hogy amíg 1857-ben a török elleni védvonal 16 828 katonájának évi zsoldja 1 000 871 forint volt, addig 1598-ban a kiadások 1 382 906 forintra emelkedtek, pedig a magyar katonaság csak fele annyi zsoldot kapott, mint a német. 1601-ben már 14 006 főnyi magyar és 11 738 német védte a várakat, akiknek fizetése elérte a 2 307 608 forintot, s az ellátótisztek javadalmazásával, valamint a fegyver-, lőszer-, hajó- és egyéb utánpótlással még további 325 061 forintnyi összeget emésztett fel. A végvárak őrsége mellett még további 24 000 gyalogosból és 4000 lovasból álló mozgó haderő fenntartásával is számoltak, melynek öthónapi ellátásával együtt csak a hadiköltségek ezen a hadszíntéren 6 698 544 forintot tettek ki.¹⁷ A fent idézett jelentés szerint a cseh és osztrák tartományok hadihozjárulása maximálisan 1 850 000 forintot ért el. A birodalom fedezetlen hadikiadásai tehát majdnem elérik a 4 900 000 forintot. Mivel a Habsburg uralkodó viselte a német-római császári címet a törökellenes harcokban számíthatott a német fejedelemségek és városok támogatására, amihez a spanyol királyság és a pápa hadisegélyei is hozzájárultak. Így a tizenötéves háborúban csupán 1594 és 1598 között a birodalmi segélyek értéke elérte a 3 303 823 forintot. Ugyanebben az időszakban II. Fülöp spanyol király, II. Alfonz ferrarai és Ranuzio páрмаi herceg közel másfél millió forintot folyósított a törökellenes háborúkra.¹⁸ Emellett az udvar másik jelentős pénzügyi támaszát a főleg dél-német tőkés hitelei jelentették. A hitelezők között találjuk a Fugger családot, Max Rehlingent, Martin Zobelt, de felbukkan Lasarus Henckel von Donnersmark neve is, aki

15 Project und Guttachten Herun Obersten Hanns Ludwig von Erlach. 1929. január 21. *Eugen von Frauenholz: Die Landesdefension in der Zeit des Dreissigjährigen Krieges.* München, 1939. 107—119. o.

16 Instruktion Brugglachers (Georg) zum Bayerischen Kreistag München 1619. május 4. *Die Politik Maximilians I. von Bayern und seiner Verbündeten 1618—1651. Auf Grund des Nachlasses von Karl Mayr—Deisinger.* Bearbeitet und ergänzt von Georg Franz 1. Teil 1. Bd. München—Wien, 1966. 169. o. Bajorország bevételére ld. *Charles Wilson—Geoffrey Parker: i. m.* 211. o.

17 Gutachten der ksl. Hofkammer zu Prag für den ksl. Geheimrat über die Reichstagproposition. Prag 1607 október 8. *Felix Stieve: Briefe und Acten zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges.* 6. Bd. Vom Reichstag 1608 bis zur Gründung der Liga. München, 1895. 111—119. o.

18 *Johannes Müller: Die Verdienste Zacharias Geizkoflers um die Beschaffung der Geldmittel für den Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II.* Mitteilungen des Institut für Österreichische Geschichtsforschung. 1900. 270—271. o.

egymaga 945 301 forintnyi összeget folyósított a kincstárnak 1595—1600-ig, 6⁰/₀-os kamat fejében.¹⁹

A harmincéves háború kezdetén a Habsburg udvar teljesen új politikai és pénzügyi helyzettel találta szemben magát. Ekkor már nem számíthatott szinte egész Európa támogatására, mint a török birodalom elleni harcokban. Az Európában egyre erősebbé váló felekezeti megosztottság, melyet sűrűn átszóttek a politikai és gazdasági érdekellentétek, alaposan megcsappantották a kétfejú sas erejét. Fellázkodtak a birodalom bevételeinek jelentős részét adó cseh tartományok, ugyanakkor szembe fordult a német birodalom fejedelemségeinek nagy része is a Habsburg uralkodóval. 1619 augusztusában a zsoldtartozások elérték az 1 800 000 forintot, annak ellenére, hogy az év tavaszán Spanyolországból 600 000 dukát segély érkezett.²⁰ Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen 1619 októberében csupán Buquoi és Dampierre 26 409 főből álló haderejének egy havi zsoldja 297 010 forintot tett ki.²¹ A Habsburg államvezetésnek tehát minden erejére szüksége volt a birodalom gazdasági összeomlásának megakadályozásához. Ebben a már említett pénzforrások mellett óriási szerep jutott az új típusú hadivállalkozóknak, a pénzrontásnak és a birtok-elzálogosításoknak.

A 16. század végétől a hadiköltségek finanszírozásában előtérbe került a zömmel a háborúban meggazdagodott katonatisztek köréből rekrutálódott hadivállalkozó réteg, mely saját költségén toborzott katonákat a Habsburg uralkodóknak. Ennek a hadi-nagyvállalkozó típusnak egyik legkiemelkedőbb alakja a cseh származású Albercht von Wallenstein. A köznemesi állapotból a hercegi címig emelkedő Wallenstein sikeres pénzügyi manipulációkkal, ezredek toborzásával, birtokadományok és házasságai révén hatalmas vagyonra tett szert. Pénzforrásait felhasználva 1625-ben saját költségén több mint húszezer fős hadsereget állított fel. Hatalmas birtokainak egy részt Friedland néven egyesítette, ahol kitűnően működő, de a hollandokétól eltérő hadigazdálkodást épített ki. Birtokait mentesítette minden külső és belső zavaró körülménytől, ami egyedülálló volt kora vérvivataros Európájában. Katonai egységek csak különleges esetben vonulhattak át e területeken. Ugyanakkor birtokain türelmet mutatott a vallási felekezetekkel szemben, kiküszöbölte így a háborús pusztításokat és a vallási feszültségeket. Új típusú hadigazdálkodási rendszere a kényszergazdálkodáson alapult. A kézművesek és parasztok teljesítményükért munkabér jellegű javadalmazást kaptak. A termelés legfőbb célja nem a kereskedelmi haszon volt, hanem a hadseregellátás biztosítása. Közvetlenül a csapatoknak szállítottak és az ezredeseken keresztül a zsoldosokkal számoltak el.²² Rövid idő alatt jelentős mértékben fokozták a bányászatot, posztó- és lenvászongyártást és a pénzverést. Ennek következtében a friedlandi hercegség bevételei állandóan emelkedtek. Egyes számítások szerint Wallenstein „minta-állama” 1633 körül mintegy 700 000 forintot jövedelmezett évente és gazdasági ereje közel 100 000 fős haderő ellátását tette lehetővé.²³

A harmincéves háború kezdetétől a Habsburg uralkodók fokozott mértékben vették igénybe a bevételek növelésének tisztának egyáltalán nem mond-

19 Uo. 277 és 181. o.

20 *Alfons Huber*: Geschichte Österreichs 5. Bd. Gotha, 1896. 129. o. és *Peter Broucek*: Feldmarschall Bocquoy als Armeekommandant 1618—1620. Der Dreissigjährige Krieg. Beiträge zu seiner Geschichte, Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien (Militärwissenschaftliches Institut) 7. Bd. Wien 1976. 31. o.

21 *Karl Oberleitner*: Beiträge zur Geschichte der Dreissigjährigen Kriege mit besonderer Berücksichtigung des Österreichischen Finanz und Kriegswesens vom Jahre 1618—1634. Wien, 1857. 8. o.

22 *Gerhard Papke*: Von der Miliz zum Stehenden Heer, Wehrwesen im Absolutismus. Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648—1939. 9. Lieferung. München, 1979. 144—146. o.

23 *Josef Polišenský*: Der Krieg und die Gesellschaft in Europa 1618—1648. Documenta Bohemica Bellum Tricennale Illustrantia. Tomus I. Praha, 1971. 159. o.

ható, de ősidők óta gyakorlott formáját, a pénzrontást. A háború első éveiben egyrészt a haderő ellátáshoz, másrészt a cseh rendek elkobzott birtokainak szétosztása miatt szükség volt nagy mennyiségű pénzre. A pénzrontás lebonyolításával a kormányok egy-egy társulást bíztak meg bérleti díj fejében, főleg olyanokat, akiknek jelentős összegekkel tartoztak. Kiemelkedően „működött” a Karl von Lichtenstein és Albrecht von Wallenstein nevével fényjelzett konzorcium, amely kizárólagos jogot nyert, hogy Csehország, Morvaország és Alsó-Ausztria számára pénzt veressen. Hozzávetőleges számítások szerint a konzorcium tizennégy hónapig tartó működésének első két hónapja alatt harmincmillió forintnyi új pénzt verettek.²⁴

Bár ezekkel a pénzügyi manipulációkkal a Habsburgok óriási összegekhez jutottak, a hadikiadások fedezéséhez ez még mindig nem volt elegendő, nem is beszélve az udvartartás, az állam és diplomáciai apparátus fenntartásáról. A szükségletek előteremtése céljából a már a megelőző században jól bevált birtokelzárlogosításokhoz, olykor eladásához folyamodtak. 1620 elején II. Ferdinánd — szorult pénzügyi helyzetében — kénytelen eladni birtokainak egy részét Nápoly közelében, 1 600 000 forint értékben.²⁵ A birtokelzárlogosítások rendszere pedig alkalmas volt a nemesség erőforrásainak bekapcsolására, igaz az állami bevételek rovására. Különösen célravezető eszköznek bizonyult ez Magyarország esetében. Az ország a 16. század végén és a 17. század elején viszonylag szerény erőforrásokkal rendelkezett. A török által megtépzott Pozsonyi és Szepesi Kamara területéről átlagban 200—300 000 forintnyi összeg folyt be az államkasszába.²⁶ A háborúk alatt a rendkívüli bevételi források útján ezek az összegek tetemesen megnövekedtek. Trencsén vármegye például a tizenöt éves háború első tíz évében 467 129 forintot fizetett ki hadikiadások címén.²⁷ Ennek ellenére a századforduló táján a birtokelzárlogosítások képezték az első számú rendkívüli jövedelemforrást. Méreteire jellemző, hogy csak Felső-Magyarországon közel kétmillió forintot „hoztak” e birtokmanipulációk.²⁸ Feltehetően a vizsgált időszak — kb. 25 év — alatt ez az összeg jóval nagyobb lehetett, mert 1619 júniusában, amikor II. Ferdinánd a Szepesi Kamara területén összeírattatja a zálogbirtokokat, ezek értéke 1 552 980 magyar és 174 450 rajnai forintra rúgott.²⁹

Természetesen a katonatartás Európa-szerte tapasztalható fantasztikus méretű megdrágulását csak vázlatosan és a teljesség igénye nélkül tekintettük át. Figyelmün kívül hagytuk a kapitalizálódó hadviselés társadalmi és gazdasági hatásait, s viszonyításait, mert ennek akár vázlatos ismertetése és összevetése a Habsburg birodalmi és ezen belül a magyarországi viszonyokkal még hosszabb kutatómunkát igényel. Csupán érzékeltetni kívántuk, hogy az a probléma, amivel egész uralkodása alatt Bethlen Gábor is küszködött, hatalmas világbirodalmak megroppanását, vagy meggyengülését eredményezte. Ennek ismeretében viszont óhatatlanul felmerül a kérdés: valójában mennyibe került Bethlennek hadserege fenntartása? Úgyszintén az is, hogy a nyugat-európai-

²⁴ Nemzetközi összefüggéseit és hatását ld. bővebben: *Zimányi Vera*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok. 1981/4. sz. 708—709. o. (A továbbiakban: Sz.)

²⁵ *Josef Polišenský* i. m. 107. o.

²⁶ *Baráth Tibor*: A magyar állam adóügye. Első közlemény. Sz. 1930. 621. o. *Acsády Ignác*: A pozsonyi és szepesi Kamarák, 1565—1605. Budapest, 1894. 95. o., 119—128. o., továbbá *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácsiól a török kiűzéséig. Budapest, 1946. 168. o.

²⁷ *Baráth Tibor*: i. m. 623. o.

²⁸ *Trócsányi Zsolt*: Rákóczi Zsigmond. (Egy dinasztia születése) A debreceni Déry Múzeum évkönyve 1978. Debrecen 1979. 66. o.

²⁹ U. o., 70. o., továbbá ld.: a Szepesi Kamara kimutatásai az elzárlogosított birtokokról. Kassa 1619. június 19. Finanz und Hoikammerarchiv, Hoffinanz Ungarn. Országos Levéltár Filmtára, W. 1819. doboz (a továbbiakban — OL. Ft.)

nál jóval fejletlenebb gazdasági, társadalmi és pénzügyi viszonyok között milyen módon lehetett biztosítani a szükséges erőforrásokat?

Köztudomású, hogy a nyugat-európai katonasághoz képest a magyar vitézek zsoldja sokkal alacsonyabb volt.³⁰ Mégis, a katonaság fizetése így is óriási összegeket emésztett fel. 1617 augusztusában, amikor Bethlen Gábor 7000 lovasal és 500 gyalogossal Moldvába készült, arról értesítette portai követét, hogy a hadjárat „bizony könnyen másfél százezer tallérba telik országostul.”³¹ Három évvel később viszont Thurzó Imrét utasította, kérjen számára 300 000 forint segélyt a cseh rendektől. Ebből egy évre 6000 kopjás lovas és 400 gyalogost fogadhat fel.³² 1626-ban viszont már arról értesülhetünk, hogy csupán a magyar hadaknak 80 000 forintot fizet havonta a fejedelem.³³ Átfogó fizetési listák hiányában csupán hozzávetőleges pontossággal tudjuk meghatározni Bethlen Gábor haderejének fenntartási költségeit. Tovább bonyolítja a helyzetet a feudális és a zsoldos hadalemelek arányának változása. A kutatások jelenlegi állásánál úgy tűnik, hogy a feudális hadalemelek (főúri bandériumok, nemesi inszurrekció, portális katonaság) jelentősége kisebb, s egy részük csak időleges volt. Az erdélyi fejedelem hadseregének nagyobb részét a zsoldos vagy félzoldos elemek, végvári katonák, az udvari hadak, a városok katonasága, az időszakos mezei zsoldosok, valamint a szabad hajdúk és a székelyek alkották. Számarányuk a hadihelyzet alakulásával szinte hétről-hétre változott. Így elég nehéz meghatározni a fizetett katonaság átlagos létszámát, még egyetlen hadjárat időtartamára is. Bár az egykorú forrásokban számos pontatlan vagy dezinformatív adat szerepel, mégis, az elmúlt évtizedek történeti és hadtörténeti kutatásai alapján elmondható, hogy a nikolsburgi béke területnyereségei után az erdélyi és felső-magyarországi fizetett csapatok létszáma a helyőrségekkel együtt átlagosan 15 000 fő körül mozgott.³⁴ Ez természetesen a hadjáratok idején nagyobb, a viszonylag csendesebb téli hónapokban általában kevesebb katonát jelentett. A különböző fizetési szabályzatok értelmében a tisztí és altisztí fizetések mintegy 15%-kal terhelték meg az alap zsoldösszeget. Figyelembe véve a gyalogság és lovasság fegyvernemi arányait, a fejedelem által fizetett katonaság átlagos zsoldigénye hozzávetőlegesen 700—750 000 magyar forintra rúgott.³⁵ Ugyancsak jelentős összegeket emésztett fel a haderő élelemellátása. Az 1620-ban megállapított élelmezési kvóta szerint száz katonára három tehén húsát, három emberre pedig két véka lisztet számítottak egy hétre.³⁶ A jelenleg rendelkezésünkre álló kutatási eredmények alapján a 16. század második felében a tehének átlagos friss vágósúlya 85,0 kilogramm körül mozgott. Ez éves átlagban fejenként 130 kg körüli húsfogyasztásnak felel meg, amely összehasonlítva a 16. és 17. századi értékekkel, nem mutat lényeges

30 1598-ban egy német lovas 13 forint 48 krajcárt kapott havonta, míg a magyar huszár csak 6 forint 55 krajcárt. A gyalogosoknál hasonlóak az arányok, a németek zsoldja 8 forint a magyaroké 4 forint 2 krajcár. *Felix Stieve*: i. m. 111. o.

31 Bethlen Gábor Gáspár János portai követének. Mikeszása 1617. augusztus 3. *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor és a porta. Történelmi Tár 1881. 594. o. (a továbbiakban — TT.).

32 Bethlen Gábor Thurzó Imrének. 1620. április 1. *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Budapest, 1879. 190. o. (a továbbiakban — *Szilágyi*: Bethlen kiad. pol. lev.).

33 Bethlen Gábor Illésházy Gáspárnak. Fülek, 1626. szeptember 25. Magyar Történelmi Tár, 1915. 27. k. 96. o. (a továbbiakban — MTT.).

34 Bethlen hadseregének létszámadataira nézve ld. *Nagy László*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972. 64. o. és 77—79. o.

35 A lovasok négy, a gyalogosok három magyar forintot kaptak. A tisztí fizetésekre nézve ld.: *Nagy László* i. m. 113—114. o. Thurzó György egy keltezetlen, de valószínűleg 1610/11 táján keltezett előterjesztésében ezer kopjásra egy főkapitányt, egy vicekapitányt, tíz hadnagyot, tíz zászlótartót, hat trombitást, egy dobost számolt. A jó szerszámos közlegényeknek öt, a „nem annyira szerszámosnak” négy rajnai forint zsoldot fizettek havonta. OL. Magyar Kamara archívuma. E 196 Archivum Familiae Thurzó 9. cs. Fasc. 37. 31. fol. Sokszor a katonáknak többet kellett fizetni a hivatalosan megállapított zsoldnál. Bethlen értesülése szerint „...egy rossz gyalognak egy óra 12, 16, 18, forint is megadnak az várnegyében és városokon”. Bethlen Gábor Gáspár János portai követének, Mikeszása, 1617. augusztus 3. *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor és a porta. TT. 1881. 594. o.

36 Bethlen István 1620. december 22-i rendelete. Erdélyi országgyűlési emlékek. Szerk.: *Szilágyi Sándor* 7. k. 553—554. o. (A továbbiakban — BOE.)

eltérést.³⁷ A tervezet szerinti mennyiséggel számolva egy harcos évi lisztfejadagja 9,5 köböl volt.³⁸ Mivel korszakunkban a kutak vize sokszor fertőzött volt, ezért a katonák jelentős mennyiségű sört, vagy bort kaptak ellátmány gyanánt. A tokaji uradalom egy 1574-ből származó kimutatása arról tájékoztat minket, hogy a magyar katonák naponta 3,2 liter sört, a németek 7,8 liter bort kaptak hetente. Viszont 1660-ban a Szatmár várában állomásozó katonák csak 5,8 liter borban részesültek.³⁹ Számításainkat az alacsonyabb értékkel végeztük, mivel a tokaji borkvóta nem lehetett általános, hiszen zsoldkiegészítő funkciót töltött be. Ezért egy katona évi borfogyasztása meghaladta a háromszáz litert. Ha az egy katonára jutó hús-, liszt- és borfogyasztást összevetjük az 1620. május végén elrendelt árszabással (a hús fontjáért nem kérhettek többet 2 dénárnál, egy kassai köböl lisztért 80 dénárnál), továbbá a bor átlagárával, megkapjuk az éves élelmezési költséget, amely 22 forintot és 24 dénárt tett ki.⁴⁰ A lovasoknál külön intézkedtek a lovak ellátásáról. Három lóra naponta egy véka zabot számítottak, ami kilenc hónapos abrakolás mellett kilencven vékát jelentett, hét dénáros átlagár mellett 6 forintért és 30 dénárért.⁴¹ Korszakunkban általános volt, hogy a vitézek zsoldjuk egy részét természetben kapták meg, illetve különböző élelmiszereket vásároltak rajta. Azt viszont, hogy a zsoldösszeg hányad részét költötték élelmiszere, vagy kapták meg a pénz ellenértékéért, csak néhány esetben lehet megállapítani. A várkatonaság és a fejedelem testőrségének ellátását döntő mértékben a kincstár fedezte, általában a különböző várbirtokok jövedelméből. Az erdélyi végvári katonaság nagysága 3—4000 fő körül mozgott, a magyarországi várakból pedig 6—8000 fő tartozott különböző években Bethlen parancsnoksága alá.⁴² Ezért a mintegy 9—10 000 katonának az ellátását döntő mértékben az állam bevételeiből kellett fedezni.

Mint említettük, még a nyugati zsoldos hadseregeknél is csak fokozatosan épült ki a központi ellátás. A Németalföldön harcoló spanyol haderőnél a központi kenyérellátást például csak 1600 után szervezték meg. Ennek fejében a katonák zsoldjából évi 30 forintot vontak le, mely a kifizetett zsold 41 $\frac{1}{2}$ -át jelentette.⁴³ Meg kell jegyezni azonban, hogy a veterán katonák nagy része az élelmezés céljára jelentős zsoldkiegészítést kapott. A központi élelemellátásra való törekvést Magyarországon is megfigyelhetjük a 17. század folyamán. A Szepesi Kamarának egy 1609-ből származó tervezete 300 lovas évi porcióadagjára 4146 magyar forintot irányzott elő.⁴⁴ Ha ezt levonták a zsoldból, akkor ez az illetmény 29 $\frac{1}{2}$ -os csökkenését eredményezte. Viszont, amíg a hadtörténetírás nem tárja fel a magyarországi ellátó rendszerek működését, addig csupán hipotetikus feltevésekre vagyunk utalva. Mindenestre, amennyi tényként kell elfogadnunk, hogy a pénzben kifizetett zsold egy része az élelmiszervásárlások útján visszakerült a gazdasági életbe. Ha mégis figyelembe vesszük a szórványo-

37 A tehenek átlagos vágó súlyára, valamint a tényleges katonai hús fogyasztásra nézve ld. *N. Kiss István: Hús-fogyasztás (katonai és közfogyasztás) a XVI. és XVII. században. Agrártörténeti Szemle. 1973. 1—2. sz. 100 és 103—104. o. (a továbbiakban — ATsz.).*

38 Számításainkban egy vékát kb. 1/4 kassai köbölnek vettünk. A korban használatos egyik véka fajttal (31—33 liter,) vagy az erdélyi vékával: (103 liter) történő számítás jóval nagyobb lisztkvótát adna, mint a tervezetben levő. A napi lisztmennyiség így naponta kb. 2,1 liter. 1660-ban Szatmár várának német helyőrsége 2,62 liter rozst kapott (nem lisztet). A kuruc hadseregben az orális porcióhoz 1,38 liter liszt tartozott. *N. Kiss István: i. m. ATsz. 1973/1—2. sz. 103—104. o.*

39 *N. Kiss István: Uradalmi gazdálkodás Sárospatakon és Tokajban a XVI. század második felében. TSz. 1960/1. sz. és U. ő.: i. m. ATsz. 1973/1—2. sz. 103. o.*

40 Bethlen Gábor parancsa. Kassa 1620. május 30. *Szülőgyi Sándor: Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Budapest, 1887. 127—129. o. (a továbbiakban — Szülőgyi: Bethlen lev.).*

41 Az abrak vékája 1627-ben 5—10 dénár között mozgott: EOE. 8. k. 413. o. A 16. század végén a bor átlagára hordónként mintegy 16 forintba került a tokaji uradalomban. *N. Kiss István: i. m. 24. o. TSz. 1960/1. sz. Számításainkat csak 10 forintos átlagárral végeztük, mivel a katonák egy része sörrelátmányt kapott.*

42 *Nagy László: i. m. 46—48. o.*

43 *Geoffrey Parker: The Army of Flanders... 157—163. o.*

44 A szepesi kamara tervezete a hatáskörébe tartozó várak és helyőrségek ellátásáról és bevételeiről. Kassa. 1609. október 20. Finanz und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn. 0L Ft. W. 1818. doboz.

san rendelkezésünkre álló térítési arányokat, akkor 9000 lovas és 6000 gyalogos éves élelemellátása még 30—40%-os térítési arány mellett is több mint 180 000 forintba került volna átlagosan. Az élelmezés költségeit tovább növelték a tisztek megemelt ellátmányai. Sőt költségnövelő faktorként jelentkezett, hogy a magyar lovasságnál egy katonának sokszor kettő vagy három, a tiszteknek pedig még több lovuk volt. Egy 1613. október 13-án kelt mustratabella szerint Bars vármegye 49 lovaskatonája 90 lóval rendelkezett. 1640 augusztusában pedig a váradi lovasság 133 katonájánál 305 lovat számláltak meg.⁴⁵ Az élelmezésre fordított kiadások összegét tovább növelte a 17. század első harmadának nagymérvű inflációja, mivel a több ízben elrendelt árlimitációk sokszor hatástalanok maradtak. Ezért a csapatoknál a főhadbíró szabta meg szinte naponként az élelmiszerek árát oly módon, „hogy a kereskedő rendek, kik hordják munkájok, hasznok megtérüljen, nyereségük is meglegyen, hogy az éléshordástól el ne idegenedjenek.”⁴⁶

A katonák és a tüzérség lőszerutánpótlását, valamint a fejedelem udvari hadainak felszerelését is a kincstár fedezte. Ezeknek a kiadásoknak meghatározása hitelt érdemlő elszámolások vagy tervezetek híján még további kutatásokat igényel, de szintén jelentős összegeket emésztett fel. Például egy holland muskéta ára 1619—1620-ban körülbelül 8 forint, „egy kopjavasat ónast aczélost” 16 dénárért csináltak.⁴⁷ Ezenkívül súlyos anyagi áldozatokba került a várak karbantartása is. Bár számításainkban sok a hipotetikus elem — amit további kutatásoknak kell igazolni vagy megcáfolni — s több részadatra támaszkodik számvetésünk, de talán nem járunk messze az igazságtól, ha Bethlen Gábor hadikiadásait háborús években 1 000 000 forintra tesszük.

Az állami kiadások másik, jóval kisebbre becsülhető részét az udvartartásra, portái követségekre és egyéb, főleg a közigazgatásra szánt összegek alkották. Nagyságrendjükről viszont szintén csak részadatokkal rendelkezünk. Például 1618 áprilisában egy, a portára induló követség 6390 forint értékű ajándékot vitt a szultáni udvarba. Tizenegy évvel később az ajándékok értéke az adóval együtt elérte a 40 000 forintnyi összeget. 1628-ban a fejedelmi udvartartás évi fizetése közel 10 000 forintot emésztett fel. A kamara tisztviselőinek évi javadalmazása pedig háromezer forint körül mozgott.⁴⁸ A különböző belső kiadások mellett a fejedelem nagy súlyt helyezett udvara pompájának emelésére. Uralkodásának első éveiben még csak csekély összegeket tudott luxuscikkek vásárlására fordítani, de 1620-tól ezek az összegek évről évre emelkedtek. 1625-ben, mely viszonylagos békében telt el, 464 000 forintért vásárolt különböző drágaságokat. A következő évben pedig, amikor kénytelen újra hadba szállni, még mindig 370 000 forintot tudott ilyen célokra fordítani.⁴⁹

Bethlen Gábor államának azonban szinte állandóan háborús készültségben kellett állnia. A Szepesi Kamara már idézett tervezete értelmében csupán Kassa, Tokaj, Kálló, Szatmár, Szendrő, Ónod és Putnok várának éves fönntartási költsége több mint 110 000 forintba került, nem számítva az ellátószervezet javadalmaztatását és a várak karbantartását.⁵⁰ A meglehetősen szétszórt adatok alapján, óvatos beclésünk szerint, a fejedelemnek még békeidőben is — ami gya-

45 Bars megye lovas katonáinak mustrája. 1613. október 12. OL. Magyar Kamara Archivuma. E. 196. Archivum Familiae Thurzó 9. cs. 38. Fasc. 35. fol., és a váradi lovasság szemléje 1640. augusztus 31. OL. Gyulafehérvári káptalan levéltára. F. 12. Lymbus 26. (XXVII.) 56. fol.

46 Bethlen 1616. május 20-i tábori rendelete. TT. 1885. 441. o.

47 Karl Oberleitner: i. m. 10. o. és EOE. 8. k. 343. o.

48 EOE. 7. k. 86. o. Az Apaffi György által vezetett 1629 februárjában a portára indult követség ajándékainak jegyzéke. OL. Gyulafehérvári káptalan levéltára. F. 12. Lymbus 20. (XIX) 30. fol. *Radvánszky Béla*: Udvartartás és számadáskönyvek. 1. k. Budapest, 1888. 5—157. o.

49 Zimányi Vera: i. m. 712. o. Sz. 1981/4.

50 A szepesi kamara tervezetét ld. 44. jegyzetben.

korlatilag az uralkodásának egész ideje alatt alig akadt — évente kb. 500 000 forintot kellett a hadikiadásokra fordítani.

Kérdés viszont, hogy Bethlen, milyen módon és honnan tudta előteremteni a különböző kiadásokhoz szükséges összegeket. Erre, a korabeli gyakorlatot figyelembe véve, döntően két csatorna kínálkozott. Elsőnek az állami és az országgyűlés által megszavazott adókat lehetett számításba venni. A másik forrásnak az ún. rendkívüli jövedelmek — a hadjáratok alkalmával főleg természetben kivetett adók, birtokelzálogosítások, kölcsönfelvételek, pénzrontás — bizonyultak.

Basta, aki a 17. század elején Erdély katonai kormányzója volt, Rudolf császárnak készített előterjesztésében maximálisan százezer forintra becsülte a fejedelemség adózás képességét. Viszont számításai szerint ezer lovas és ezer gyalogos évi fenntartási költsége 360 000 forintba került. Néhány hónappal később azonban annak a véleményének adott hangot, hogy Erdély védelmére még békeidőben is félmillió forintot kell fordítani.⁵¹ Bár Basta kormányzása idején tizenöt éves háború viharai már erősen megtépázták a fejedelemség gazdasági életét, azért tanulságos összehasonlítani a császári tanácsosok jövedelembecslését a Bethlen-kori bevételekkel. Pontos kimutatásokkal csak Bethlen Gábor uralkodásának végéről rendelkezünk. Az egyik 1628-ból származó összeírás 167 261 forint jövedelmet, továbbá 17 120 tallért (kb. 22 250 forint) mutatott ki, amely közelebről meg nem nevezett forrásból származott. A következő évben 164 004 forint bevételt és 9602 tallért (kb. 12 480 forint) számláltak össze. Ugyanakkor 1629. november 19-től 1630. február közepéig mintegy 88 000 forint folyt be az erdélyi pénzverőházakból.⁵² A nikolsburgi békében tartósan Erdélyhez csatolt hét felső-magyarországi vármegye 114 804 forintnyi összeggel járult hozzá 1624-ben a fejedelemség államháztartásához.⁵³ Tehát Bethlen uralkodásának vége felé a gazdaság merkantil jellegű fejlesztésével, s olykor kíméletlen adópolitikával Erdély adójövedelmeit 70⁰/_o-kal tudta növelni. A fejedelemség összes bevételei pedig csak csekély mértékben haladhatták meg az évi 300 000 forintot.

Bethlen államának másik fő s olykor döntő bevételi forrását az ún. rendkívüli jövedelmek alkották. Korántsem a teljesség igényével, de érdekes megvizsgálni Bethlen Gábor uralkodása alatt az ilyen módon befolyt összegeket. A legjobb támpontot ebből a szempontból az 1619. augusztus végén megindított Habsburg-ellenes hadjárat időszaka adja. A támadás kezdetekor legelőször a császárhoz hű nemesek és a katolikus klérus birtokaikat vették igénybe a katonaság eltartása céljából. Hamarosan azonban megkezdték a lefoglalt birtokok jelentékeny részének zálogba adását. Egyes számítások szerint — korántsem teljes adatok alapján — 1619. november 19-től 1621. december 14-ig több mint 200 000 forint került az államkasszába inscriptiók révén.⁵⁴ Tekintélyes bevételi forrásnak bizonyult a pénzrontás és ennek eredményeképpen a fokozott pénzverés. Bethlen 1623-ban a hét felső-magyarországi vármegye gyűlésére készült előterjesztésében kijelentette: „... Erdélyi birodalmunkban is cudalják az apró pénzt, és így egy esztendőben jó monétát 13 avagy 14 száz ezer forintot pénzverő házainkban bizonyosan készíthetnek...”⁵⁵ Töredékes, de megbízhatónak tekinthető források alapján 1619. október elejétől 1624. január 24-ig a körmöci

51 Basta György emlékirata Rudolf császárhoz Erdélyt illetőleg. Gyulafehérvár 1602. december 20. Sz. 1868. 553. o. és Basta, Burghausen, Mollert, Rudolf császárnak. Gyulafehérvár 1603. február 24. Veress Endre: Basta György levelezése és iratai (1597—1607) 2. k. Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 37. k. Budapest, 1913. 183—184. o.

52 Radvánszky: i. m. 1. k. 232—233. o. Erdély jövedelmeinek elemzésére nézve ld. Mráz Vera: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Sz. 1953/4. sz.

53 Radvánszky: i. m. 1. k. 163—164. o.

54 Mráz Vera: i. m. Sz. 1953/4. sz. 528—531. o. 1620 nyarán valószínűleg Thököly Istvántól sikerült 35 000 forintot szerezni, melynek ellenértékéért szepességi egyházi birtokokat kötöttek le. Bethlen Gábor Bornemisza Jánosnak. 1620. július 23. Szűgyi: Bethlen kiad. pol. lev. 215. o.

55 Bethlen Gábor Propositiones 1623. TT. 1879. 452—453. o.

pénzverőből 413 315 forintot utaltak ki a fejedelem szükségleteire. Bizonyos adatokból arra lehetett következtetni, hogy a három bányavárosi kamarától és a hét bányavárosból 601 712 forint bevétel származott.⁵⁶ A kassai pénzverőház is jelentős jövedelmet jelentett az erdélyi fejedelemség számára. 1624-ben a székesi kamarának befizetett 39 375 forint mellett további 40 100 forintot adott az állami kiadások részére. Miután pedig Kassa városa Bethlentől bérbé vette a pénzverőházat, 1625-től 1629. november 20-ig 112 088 forintot fizetett ki különböző kiadásokra.⁵⁷

Bethlen Gábor jövedelmeinek gyarapítása érdekében eltiltotta, és a fiskus részére monopolizálta a higany, a méz, a viasz, a szarvasmarhák és lovak exportálását. Várakozása nem is volt alaptalan, mert a szórványosan fellelhető adatmorzszákból is megállapítható, hogy a kereskedelem révén óriási bevételekhez juttatta államát. A kereskedés terén egyik legügyesebb emberének Hatvani Istvánt tekinthetjük, aki például 1618-ban 31 000 forint értékben adott el „kénest”, 1622-ben pedig a kén és viasz eladásából 10 200 forint haszonra tett szert. Nagyszabású kereskedelmi ügyeket bonyolítottak le Marco Antonio Velutelli spalato-i kereskedővel. A tervezet értelmében 353 000 arany értékben szarvasmarhát, marhabőrt, rezet, higanyt és viaszt kívántak eladni Velencében.⁵⁸ Zrínyi György 1625-ben az udvarhoz intézett beadványában kérte saját ökreinek vámmentes kihajtását, mivel Bethlen Gábor évenként 10 000 marhát is szállít a velenceiek számára.⁵⁹ Az erdélyi állam azonban nemcsak Velence felé, hanem a bécsi vásárra is hajtott marhákat. 1625-ben a fejedelmi parancs rendelte el 1500 ökör vámmentes kihajtását Bécsbe, de 1628-ban újra másfélezer szarvasmarha harmincadmentes kihajtására kaptak „szabad passzust”.⁶⁰ A kereskedő polgárságtól olykor jelentős mennyiségű kölcsönre sikerült szert tenni. Kiemelkedik ebből Lasarus Henckel von Donnersmarktól, a dúsgazdag bécsi bankártól felvett közel 110 000 forintnyi kölcsön.⁶¹

Az inscriptiók, a pénzverés valamint a kereskedelem mellett jelentősek, bár adatszerűen nehezen megfoghatók a hadizsákmányból és a főrangú foglyok váltságdíjaiból befolyt összegek. Számos forrásból nyerhetünk arról képet, hogy főleg a morva és csehországi hadjáratok során Bethlen vitézei a korszak többi katonájához hasonlóan elég sok „csintalanságot” követtek el. Így a fejedelem 1621 márciusában Thurzó Imrének írott leveléből arról értesülhetünk, hogy az egész hadának szabad nyereséget engedett az ellenség földjén.⁶² Korszakunkban a zsákmányolás mellett „szokás és írott vitézlő törvény, hogy minden főrab a fejedelemé valamelyet az fizetett hadak fogadnak, kik a fejedelem fizetésén vannak”. Bocskai kincstárát például több mint százezer forint gazdagította a rabok váltságdíjából.⁶³ Természetesen Bethlen Gábor is követte a régi hagyományokat. Zichy Pál jelentős összegű kölcsönt vett fel szabadságának visszaszárulására. Pálffy István pedig 50 000 forintban „alkudt meg szabadulása felől”. Ebből családja 24 500 forintot fizetett ki, a hátralékért Alaghy Menyhért és Károlyi Mihály vállaltak kezességet.⁶⁴ Adataink tanulsága szerint Bethlen Gábor

56 *Diváld József*: A körmöczi pénzverdéből. TT. 1879. 601—605. o.

57 *Radvánszky*: i. m. I. k. 217. o. és *Kerekes György*: Bethlen Gábor fejedelem Kassán. Kassa, 1943. 333. o.

58 *Kerekes György*: i. m. 200., 226., o. továbbá *Mráz Vera*: i. m. Sz. 1953/4. sz. 572. o. és 540—541. o.

59 *Takács Sándor*: Szegény magyarok. Budapest, é. n. 185. o.

60 Bethlen Gábor parancsa. Radnóti 1625. július 11. *Géresi Kálmán*: A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára 1—5. k. Budapest, 1882—1897., 4. k. 198—199. o. *Takács Sándor* i. m. 178. o.

61 *Mráz Vera*: i. m. Sz. 1953/4. sz. 528. o. 1620. augusztus elején Pálzi Frigyes 100 000 birodalmi tallér segélyt küldött Bethlen Gábornak. *Szekfü Gyula*: Bethlen Gábor. Budapest, 1929. 110. o.

62 Bethlen Gábor Thurzó Imrének. Nagyszombat. 1621. március 18. *Szilágyi*: Bethlen kiad. pol. lev. 276—279. o.

63 Bethlen Gábor Thurzó Imrének. Nagyszombat 1621. február 13. *Szilágyi*: Bethlen kiad. pol. lev. 253. o.

64 *Bakács István*: A magyar nagybirtokos családok hitelügyeletei a XVII—XVIII. században. Történeti statisztikai kötetek. Budapest, 1695. 3. o. Bethlen Gábor a Szepesi Kamarának. Humobrod (Magyarbród) 1621. december 6. *Szilágyi*: Bethlen lev. 361—362. o. és Bethlen Gábor elismervénye a Pálffy István szabadulása fejében átadott pénzről. *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. 2. k. Budapest, 1879. 236. o.

rendkívüli jövedelmei elérték, sőt sok esetben jóval meghaladták az állami és az országgyűlés által megszavazott adókat. Ezek a bevételek az ország gazdasági fejlettségéhez képest ugyan komoly összegekre rúgtak, de a kiadások fedezésére még a hadjáratoktól mentes ritka időszakokban sem bizonyultak elegendőnek. Így a fejedelem mind anyagi, mind katonai téren sorozatosan és egyre növekvő mértékben a vármegyék, a városok és a főnemesség támogatásának igénybevételére kényszerült. A vármegyék és városok zömmel feudális alapon szerveződött haderői Bethlen hadseregének inkább kiegészítő elemét alkották. Létszámuk átlagosan 3—4000 fő körül mozgott, de viszonylag csekély harcértékük miatt inkább csak a hadjáratok kritikus szakaszaiban vetették be őket. Ilyen szituáció következett be 1620 novemberében, amikor a fejedelem utasítást adott Zala megyének a portánként 2—2 puskás gyalogos kiállítására.⁶⁵ A vármegyék inkább a hadsereg élelmezésében játszottak döntő szerepet. Begyűjtötték a szükséges élelmiszert, amelyet vagy államilag felvásároltak, vagy a seregek piacaira vitték, ahol szabott árakon eladták a katonáknak. Maga Bethlen írta Illésházy Gáspárnak „kegyelmedet requiráljuk vétesen mi számunkra ezer korecz zabot, mentől jobban lehet. Ajándékon kegyelmedtől nem kívánjuk, hanem pénzünkért.”⁶⁶ Nem tartozott azonban a ritka esetek közé, amikor térítés nélkül követeltek a katonák élelmet.

A királyi Magyarország és Erdély városai korántsem képezték az államhatalom olyan gazdasági bázisát, mint Nyugat-Európában, vagy akár Csehországban. Töredékes forrásaink mégis arra utalnak, hogy a városok polgársága, gazdasági erejéhez mérten, sokszor azon felül is, részt vállalt Bethlen haderejének ellátásában. Kisebb kölcsönöket folyósítottak, kereskedőik és iparosaik közreműködtek a csapatok szükségleteinek biztosításában.⁶⁷

A főnemességnek a hadseregben és annak ellátásában betöltött szerepéről már a korabeli forrásokban is eltérő véleményekkel találkozunk. Bethlen Gábor maga is különböző ítéleteket vetett papírra. Olyanokat olvashatunk például, hogy „minden úr főember, mely igen igyekezők magát megvonni, az hadra oly nehezen veszi magát, mint a tűzbe, hogy nem léphetnek”.⁶⁸ Máskor viszont dicsérte őket, mondván: „Rákóczi uram is és Alagi szép sereggel fognak holnap beérkezni. Haller Sigmond nevű úrfi is... szép sereggel jött ma be, Széchy uram is útba vagyon Károlyi Mihály is.”⁶⁹ A főnemesség magánkatonaságáról eltérő adatokkal rendelkezünk, de a különböző forrásokat összevetve úgy tűnik, számuk jelentős lehetett. Az erdélyi nemesek saját költségükön hadakoztak, viszonylag kis létszámú katonaság élén. Csáky László vitézeiről csupán annyit tudunk, hogy 1625 elején „feles” lovast kellett kiállítania a fejedelem számára.⁷⁰

A királyi Magyarország nemességének haderejéről már pontosabb értesülésekkel rendelkezünk. Az 1620-as hadjáratkor Bethlen közel 5000 főre becsülte a magyar főrendek katonaságát.⁷¹ A pozsonyi kamara viszont 1619 kora őszén huszonnégy főurat 3550 lovas, 1500 gyalogos és 1000 hajdú tartására kötelezett. A később Bethlenhez csatlakozott főnemések közül Széchy György 300 lovast, 300 gyalogost, Rákóczi György 200 lovast, 100 gyalogost fogadott zsoldba a kimutatás szerint.⁷² Thurzó Imrénének pedig olykor 1000 fős magánlovassága állott

65 Bethlen Gábor parancsa Zala vármegyének. 1620. november 20. OL. Batthyány cs. lt. P. 1314. Missiles 06044 82. fol.

66 Bethlen Gábor Illésházy Gáspárnak Nagyszombat, 1621. július 29. MTT. 27. k. 40. o.

67 Erre nézve ld. Nagy László: i. m. 98—102. o.

68 Bethlen Gábor Illésházy Gáspárnak. Lőcse, 1619. szeptember 30. MTT. 27. k. 8. o.

69 Bethlen Gábor Thurzó Imrénének. Nagyszombat, 1621. március 5. *Szilágyi*: Bethlen kiad. pol. lev. 262. o.

70 Wesselényi Anna Gulácsi Vadas Fálnak. Pozsony vagy Nagyszombat, 1625. január 3. *Deák Farkas*: Wesselényi Anna (özv. Csáky Istvánné 1584—1649-ig) életrajza és levelezése. Budapest, 1875. 35. o.

71 Nagy László: i. m. 22. o.

72 A pozsonyi kamara kimutatása 1619. augusztus 18. Haus-Hof und Staatsarchiv, Hungarica. OL Ft. W. 732. doboz.

fegyverben, trencsényi és árvai birtokain pedig több száz puskás gyalogot is tartott.⁷³ Rákóczi Györgyről ugyancsak tudjuk, hogy ledniczei uradalmában legalább 400 gyalogos állt készenlétben.⁷⁴ Emellett a vagyonos nemesség éllemisszerszállítmányokkal, zsoldosok fogadásával és kölcsönökkel járult hozzá az erdélyi fejedelemség háborúhoz. Az 1619-es támadás kezdetén Rákóczi György több mint 1000 hajdút fogadott fel, zömmel saját költségén. Thurzó Szaniszlót pedig a fejedelem 2000 lovas egy havi zsoldjának kifizetésére utasította.⁷⁵ Egyes adatok szerint Thurzó Imre közel 600 000 forintot költött Bethlen Gábor háborúiban, pénzben és terményekben.⁷⁶

A főnemesség magánhaderőinek a 16. század első felétől a 17. század első harmadáig tartó megerősödése, úgy tűnik, alapvetően két okra vezethető vissza. A törökellenes harcok megkövetelték állandó magánkatonaság tartását a birtokok és várak védelmében. Az állandóan pénzzavarral küszködő Habsburg-udvar pedig a kincstári várbirtokok nagy részének elzálogosítása folytán magánkézbe juttatta a magyarországi várak döntő hányadát.⁷⁷ Becslések szerint ezek éves fenntartási költsége több százezer forintot emésztett fel, s emellett a magyar birtokosok a királyi végvárak ellátásához is hozzájárultak.⁷⁸ Természetesen a nemesség áldozatkészsége nagyon reális alapokon nyugodott. Birtokaik védelméhez ugyanis szükségük volt saját fegyveres erő kiépítésére, mely, a török elleni védekezésen túlmenően, alkalmas egyben politikai és gazdasági hatalmuk megőrzésére, olykor gyarapítására. Azonban az ellenreformáció előretörésének időszakában a magyarországi főurakat és nemességet egyre több sérelem érte, s egymagukban képtelenek voltak szembeállni a Habsburgokkal. A cseh felkelés kitörése végül is meggyorsította a magyarországi nemesség és az erdélyi fejedelemség érdekeinek találkozását. Bethlen Gábor, mint a protestantizmus védelmezője és a Habsburg-ház „régí” ellensége, potenciális szövetségese volt a cseh-morva rendeknek. Emellett az sem elhanyagolható tény, hogy a magyar főúri családok (Thurzó, Illésházy, Forgách, Dóczy, Zay) egy részének veszélybe kerültek a cseh korona országaiban levő birtokai.⁷⁹ Tehát mindenképpen érdekükben állt a Bethlennel való szövetkezés. Meg kell azonban jegyezni, hogy a rendi és vallási sérelmek orvoslása után a magyarországi nemesség jelentős része elfordult az erdélyi uralkodótól, mert a fejedelem abszolutista törekvései ütköztek a rendi érdekekkel.

Az elmondottakat összegezve a kutatások jelenlegi állásánál úgy véljük, hogy a magyarországi hadseregellátás sajátosságai az eltérő gazdasági és társadalmi viszonyokból fakadtak. Míg Nyugat-Európában egy tőkés jellegű zsoldosrendszer fejlődött ki, addig Magyarországon még komoly szerepet kapott a feudális alapokon nyugvó hadszervezet. Lényegében a hazai zsoldosság inkább a 15. század szabad zsoldostársaságaihoz hasonlított, de ezeket át meg átszőtték a feudális jellegű juttatások. Így a hadseregellátás terén — mely mindmáig eléggé fel-

73 *Nagy László*: i. m. 22. o., 1621. augusztus 27-én Thurzó Imre a következőket írja: „Nám — úgy mond — elegendő jobbágyink vannak, három vagy négy száz puskás is legyen nagysággal.” *Kubinyi Miklós*: Bethlenfalvi gróf Thurzó Imre 1598—1621. Budapest, 1888. 127. o.

74 Bethlen Gábor Thurzó Imrénék, Nagyszombat, 1621. március 18. *Szilágyi*: Bethlen kiad. pol. lev. 274. o.

75 *Szádeczky Károly* *Lajos*: Bethlen Gábor és Trencsén vármegye 1619—1629. Budapest, 1915. 28. o.

76 Bethlen Gábor Thurzó Szaniszlónak, Tarcal, 1620. április 25. *Szilágyi*: Bethlen Gábor lev. 112. o. továbbá *Nagy László*: A hajdúk Bethlen Gábor Habsburg-ellenes harcaiban. Magyar Történelmi Tanulmányok KLTE. Debrecen, 1965. 19—20. o.

77 A fontosabb magánkézre jutott várakat ld. *Benda Kálmán*: A királyi Magyarország tisztí címháza, 1606—1608. Levéltári Közlemények 1972/2. sz. (továbbiakban: LK.) 297—312. o.

78 *Nagy László*: A végvári dícsőség nyomában. Budapest, 1978. 34, 45—48. o.

79 *Zdeněk Pokluda*: Magyarországi nemesség földbirtoklása Cseh- és Morvaországban. LK 1975/2. sz. 243—245. o. Az 1619-ben Bethlenhez csatlakozott mintegy 55 főnemes közül legalább 15-nek bizonyíthatóan moravországi, vagy csehországi birtoka volt. A Bethlenhez csatlakozott nemesség névsorát ld. *Szalay László*: Galántai gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora. I. k. Pest, 1863. 66—69. o. Politikai összefüggéseire nézve: *Nagy László*: „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor...”, Erdélyi boszorkányperek. Budapest, 1981. 127—128. o.

táratlan terület — a pénzjuttatások mellett komoly mértékben domináltak a természetbeni javadalmozások. Ez a gyakorlat lényegében a hazai piaci és pénzviszonyok fejletlenségéből fakadt, s ennek következtében a katonákat sokszor zsold helyett posztóval, élelmiszerral vagy különböző privilégiumokkal elégítették ki.

Az állami kiadások fedezésénél Bethlen igyekezett az adókra és a rendkívüli jövedelemforrásokra támaszkodni. Azonban a rohamosan emelkedő pénz- és áruszükséglet szinte megoldhatatlan feladat elé állította a fejedelmet és tanácsadóit. Mégis, az egykorú forrásokból tudjuk, hogy hadereje csak csekély mértékben ismerte az ellátási gondokat, s emellett udvarának pompája, a kis fejedelemiség anyagi lehetőségeihez képest, káprázatos volt. Nem csoda, hogy már a kortársakban felmerült a gyanú, hogy a fejedelem megtalálta az aranycsinálás titkát. Pedig csupán, a körülmények kényszerének hatására, igénybe kellett vennie korának minden pénzszerzési lehetőségét. Céljának elérése érdekében nem riadt vissza boszorkánypereknek álcázott birtokelkobzásoktól és a pénzrontástól sem. Ennek ellenére Bethlen Gábor alakja mégsem sötét zsarnokként vonult be történelmünkbe. Korának embere volt, annak számunkra olykor érthetetlennek tűnő értékrendszerével. Uralkodása alatt, a különösen nehéz magyarországi és erdélyi viszonyok között, sikeresen ötvözte abszolutista törekvéseit a speciális magyar viszonyokkal. Tevékenységének egyik eredményeképpen egy jól szervezett és ellátott haderőt hozott létre, amellyel az adott erőviszonyok között politikai céljainak zömét megvalósította.

MELLÉKLET

A pénznemek aránya néhány európai országban

1566—1576	1 holland forint	20 patard (a 16. sz.-ban Burgundiában és Brabantban használatos ezüstpéNZ)
1567	1 spanyol dukát	34 patard
1600—1608	1 spanyol dukát	55 patard
1560—1578	1 spanyol escudo (tallér)	39 patard
1585—1590	1 spanyol escudo	59 patard
1585—1590	1 olasz escudo	57 patard
1590—	1 spanyol 10 reales escudo	50 patard (1 real = 5 patard)
1620	1 rajnai forint	0,90 magyar forint
1620	1 birodalmi dukát	2,00— 2,40 magyar forint
1620	1 birodalmi tallér	1,24 magyar forint
1621—1622	1 birodalmi dukát	2,00— 3,00 magyar forint
1622—1625	1 birodalmi dukát	10,00—12,00 magyar forint
1620—1625	1 birodalmi tallér	1,30— 2,50 magyar forint
1625—	1 birodalmi tallér	3,00— 4,00 magyar forint

АРМИЯ И СНАБЖЕНИЕ В ЭПОХУ ГАБОРА БЕТЛЕНА

Резюме

Во второй половине XIV и первой половине XVII века развитие в направлении становления капитализма ускорилось как в экономической, так и в общественной и военной областях. Наряду с образованием централизованной государственной власти и налогообложения появились первые постоянные войска наемников. Однако наемные армии с возрастающим численным составом поглощали основную долю государственных налоговых сборов. Поэтому в результате бурно растущих военных расходов во второй половине XVI века уже ни одно государство не в состоянии вести более продолжительную войну, так как обычные налоговые поступления оказались недостаточными. Например, военные расходы испанской монархии, располагавшей самыми большими доходами в ту эпоху, за неполные полвека повысились в четыре с половиной раза, а задолженность за тридцать лет возросла в четыре раза. В результате этого Испанская империя неоднократно претерпевала финансовый крах. Впервые голландцы создали такую новую военноэкономическую систему, которая позволила держать под ружьем длительное время войско с большим численным составом.

Вопрос снабжения армии причинял неразрешимые трудности даже в случае гораздо менее развитых в экономическом, финансовом и социальном отношении, чем Западная Европа, стран Центральной и Восточной Европы. Австрийским Габсбургам вследствие турецкого нажима постоянно приходилось поддерживать регулярную армию. Поэтому военные расходы Монархии на рубеже XVI/XVII веков достигли 7 000 000 форинтов, тогда как её годовой доход вместе с Венгрией не превышал 2 200 000 форинтов. Таким образом Габсбурги отчасти вынуждены были обращаться за кредитами к поставщикам военного снаряжения и банкирам, но не останавливались ни перед конфискацией имущества, ни перед обесцениванием денег.

Государству Габора Бетлена тоже пришлось столкнуться с аналогичными трудностями. Суммы, обращенные на оборону Трансильвании и присоединенных к ней верхневенгерских комитатов, еще в мирное время достигли уже полмиллиона форинтов, что в военные годы могло повыситься до одного миллиона. В противоположность этому так называемые обычные налоговые поступления государства в конце правления князя едва превышали 300 000 форинтов. Поэтому Габор Бетлен по статье чрезвычайных доходов использовал все возможности своего времени для заполучения денег. Одним из важных прогрессивных мероприятий Бетлена была монополизация товаров-статей внешней торговли (меда, воска, крупнорогатого скота, лошадей, серы), что означало огромные поступления в государственную казну. Вместе с тем для покрытия своих громадных военных расходов он был готов на все: закладывал имения в залог, шел на обесценивание денег и устраивал ведьмины процессы с целью конфискации имущества.

Хотя чрезвычайные поступления иногда являлись решающими источниками доходов государства, всё же князь в значительной мере опирался на военную и материальную базу дворянства, и это отчасти ограничивало также и его абсолютистские стремления. По существу в то время, как в Западной Европе сложилась система наемной армии капиталистического характера, в Венгрии до этого времени элементы наемничества скорее напоминали вольные компании наемников первой половины XV века, пронизанные многочисленными дотациями феодального характера. Эти различия в решающей мере вытекали из специфических экономических, финансовых и социальных отношений Венгрии. Гениальность и финансовое величие Габора Бетлена отчасти заключаются в том, что своеобразные венгерские отношения он великодушно сочетал с современными средствами своей эпохи и в пределах имевшихся возможностей создал хорошо оснащенную и организованную армию.

István Czigány

ARMEE UND VERPFLEGUNG ZUR ZEIT VON GÁBOR BETHLENS

Resumee

In zweiter Hälfte des 16-ten und erster Hälfte des 17-ten Jahrhunderts beschleunigte sich die in die Richtung der Entfaltung des Kapitalismus divergierende Entwicklung auf dem Gebiete der Gesellschaft, der Wirtschaft und des Militärs gleichmässig. Gleichzeitig mit dem Zustandekommen der zentralisierten Staatsmacht und Steuerzahlung erschienen die beständigen Miettruppen. Aber die Söldnerheere mit wachsender Stärke zehrten den entschiedensten Teil der staatlichen

Steuereinnahmen auf. Zufolgeder der rasch wachsenden Kriegskosten war kein Staat in der 2-ten Hälfte des 16. Jh.-s imstande einen längeren Krieg zu führen, weil die gewöhnlichen Steuereinnahmen nicht genug waren. Z. B. während fast Halbjahrhunderts wachsen die Kriegskosten des damals über die grössten Einkommens verfügenden Spanischen Reiches auf die vierundhalbmalige, während 30. Jahre jedoch seine Schulde auf die viermalige. Infolgedessen kam die Spanische Monarchie mehrmal in finanziellen Bankrott. Zum erstenmal entwickelten die Holländer ein kriegswirtschaftliches System, das eine lange Erhaltung in Waffen eines Militärs mit grosser Stärke ermöglichte.

Die Frage der Verpflegung der Armeen verursachte im Falle der wirtschaftlich, finanziell und gesellschaftlich von West-Europa um vieles zurückgebliebenen Mittel, und Ost-europäischen Staaten fast eine unlosbare Sorge. Die österreichischen Habsburger waren wegen der vollständigen türkischen Druck auf die Erhaltung einer beständigen Kriegsmacht gezwungen. Infolgedessen erreichten die Kriegskosten des Reiches um die Wende der 16.—17. Jh. 7 000 000 Millionen Gulden zu einer Zeit, als das jährliche Einkommen des Reiches — gesamt mit Ungarn — unter 2 200 000 Gulden stand. So waren die Habsburger auf den Kredit der Kriegsmaterialunternehmer und Bankierer gewiesen, sogar schreckten sie sich von der Beschlagnahme der Grundbesitze, oder der Geldentwertung nicht zurück.

Der Staat von Gábor Bethlen stand ähnlichen Sorgen gegenüber. Die Kosten für die Verteidigung Siebenbürgens und der zu ihm geschlossenen Komitaten in Oberungarn erreichten auch in Friedenszeit halb millionen Gulden, die sich im Kriegerischen Jahren auf eine Million erhöhen konnten. Hingegen schritt die ordnungsmässige Einnahme des Staates am Ende der Herrschaft Bethlens 300 000 Gulden fast über. Zufolge ergriff Bethlen unter dem Titel ausserordentlicher Einkommens alle mögliche Gelderwerbe. Eine seiner wichtigen und vorsichtigen Massnahmen war die Monopolisierung der Verkaufs der Aussenhandelsartikels — Honig, Wachs, Rind, Pferd, Schwefel — was für den Staat riesige Einnahme bedeutete. Neben all diesen schreckte er sich im Interesse der Deckung der hohen Kosten des Militärs von Besitzverpfänden, Geldentwertung und — mit Hilfe der Hexenprozesse — Besitzbeschlagnahme nicht zurück. Obwohl die ausserordentlichen Einkommens manchmal die Haupteinnahmequellen des Staates waren, stützte sich doch der Fürst auf die militärische und wirtschaftliche Basis des Adeltums, wodurch seine absolutistische Bestrebungen geschränkt wurden. Während in West-Europa — im wesentlichen — ein Söldnersystem kapitalistischen Charakters entstand, liessen sich vielmehr die Söldner Elemente in Ungarn auf die freie Söldnergesellschaften in der ersten Hälfte der 15. Jh. erinnern, die die Schenkungen feudalen Charakters umfassten. Im Hauptmasse folgten die Unterschiede aus den speziellen wirtschaftlichen, finanziellen und gesellschaftlichen Verhältnissen in Ungarn. Die Grösse Bethlens und seine finanzielle Genialität bestand darin, dass er die speziellen ungarischen Verhältnisse mit den modernen Mitteln seiner Zeit legierte und innerhalb der Grenzen der gegebenen Möglichkeiten ein gut verpflegte und organisierte Armee zustande brachte.